

Os muíños de auga

Manuel Aldao

CONCELLO DE BUEU

O concello de Bueu, asentado na ladeira norte da península do Morrazo, é unha franxa costeira da ría de Pontevedra, de aproximadamente 10 km. de longo por 3 km. de ancho.

Esta situación puidera levarnos a pensar en unha vila cáseque exclusivamente mariñeira, e nada mais lonxe. As tres parroquias que compoñen o concello contan con ricas terras de labor que ata a década dos anos sesenta eran explotadas na súa totalidade constituíndo a despensa do municipio, e practicamente autoabastecendo as necesidades agrícolas e hortícolas. No Real de Legos do Interrogatorio de Ensenada (1.752) define a xente de Bueu como: *'Marineros y labradores ... que la mayor parte del año se ocupan de la labranza y cultura de sus haciendas, como los demas labradores'*

Esta cita, preséntanos a un Bueu fundamentalmente agrícola e gandeiro, testemuña de deste feito, eran as feiras de gando e mercados que se celebraban os xoves e domingos, e testemuña evidente son os OITENTA E UN MUÍÑOS, que aínda moian na década dos anos sesenta.

OS MUINOS DE AUGA DO CONCELLO DE BUEU

O concello de Bueu é regado por infinidade de cativos regatos, e afloracións de augas que contidas en pequenos encoros, (lagos), son utilizadas para regar as veigas e os campos, pero a beira dos catros ríos máis caudalosos aséntanse estes muíños obxectivo desta demanda de axuda.

Os muíños destes ríos e regatos, case que sempre están asentados en lugares afastados e de difícil chegada, mais a frondosidade de aqueles paraxes, a auga discorrendo mainamente, ou caendo en forte torrenteira, as cativas cadeiras que lle arrancan harmoniosos sons, as pequenas pontes, as canles rematando no canizo, aquel rumm... rumm... da móa, compasado polo cantaren cacarexo, apropiada e típica construción, que escondido entre o ramaxe completa harmonicamente o paisaxe; cando se recorren os carreiros que zurendo o regato lévanos de muíño en muíño exercen un encanto máxico que enche de paz.

Destes muíños, pouco se pode afondar na súa historia, pois non se trata de eses grandes muíños illados que centran sobre eles a moenda de toda unha zona. Non, estes son moitos, e están espallados inzando os ríos e regatos. Nembargantes cumpre telos en conta xa que eran parte importantísima no ecosistema da familia rural galega, e foron peza incuestionable no desenvolvemento e rexurdimento do noso agro

UN POUCO DE HISTORIA

Dende que Triptolemus inventou o arado, e coñeceu a calidade alimenticia dos cereais, para as persoas e animais domésticos, atopamos o muíño en todas as comunidades con xeito de vida en réximes agrícolas.

Nos comezos utilizaban sinxelos morteiros nos que esmagaban o gran, mais pasando polos muíños de man, "mola manuaría", e os movidos por bestas, "mola jumentaria", chegamos os muflos de auga, "mola acuaria", que nun principio eran de eixo horizontal. Ata fins do século III non hai constatación do uso do muíño de eixo vertical; anque xa Lucio Vitruvio, inxeniero romano do século I da era cristián, na súa obra "Construccions Hidráulicas", presenta o esquema do muíño de auga de eixo vertical, tal como chegou a nós a través dos séculos.

Na Biblia, atopamos a cotío citas alusivas o muíño e o seu uso, e para aquela xente, era instrumento tan necesario para o desenvolvemento das súas vidas, que é no Deuteronomio (XXIV-6) onde atopamos as palabras máis fermosas dedicadas a él, di:

"... no tomarás en prenda las piedras del molino, ni la de arriba ni la de abajo, pues sería como tomar en prenda la vida"

A importancia do muíño no campesiñado, tanto no desenvolvemento económico como social, faino estar presente e ser obxecto de tratados en todas as antergas lexislacións e foros, tales como: Foro Vello de Castela, Foro Real, As Partidas, Foro de Aragón, Foro de Navarra, en Cataluña o Reconquerunt Proceres, etc.

Cando no ano 1.963 se fixo a recompilación do Dereito Foral de Galicia, que eliminou moitas disposicións anacrónicas e carentes de uso; pese haber comezado xa o devaldo dos nosos muíños, aínda tivo en conta o réxime de "muíños de herdeiros", os máis frecuentes na nosa zona, e limitou a partición máxima da propiedade do muíño a 6 horas de moenda.

ANTIGÜIDADE

Todos os muíños do concello de Bueu, son pequenos, "patarelos", e fundamentalmente feitos para moer millo, "negreiros", anque algún deles ten dúas moas, e en ese caso una delas era para moer trigo e centeo, "albeira".

O millo, traído das Américas por D. Gonzalo de Castro en 1.604, entra en Galicia por Mondoñedo da má de Dona Madalena de Luaces, esposa de D. Gonzalo. Pouco, a pouco, esta calidade de millo, coñecido entón como "millo gordo", foi espallándose por toda Galicia, mais non alcanzou apoxeo ata mediados do século XVII. Ata aquí, os cereais coñecidos era o centeo, a cebada, e o painzo, chamado despois "millo miúdo" para distinguilo do millo traído das Américas.

O cultivo destes cereais, era en cantidades que non xustificaba tal abundancia de muíños. Mesmamente a colleita de painzo, non debía de ter gran entidade. No Códex Calixtinus (1.140), cando describe os froitos que o peregrín vai atopar en Galicia non nomea o painzo, di: "abunda el centeno".

Sen dúbida, foi o expandemento do novo cereal traído das Américas, "millo gordo", o que promoveu o rexurdi-

mento do campo galego, rexurdimento o que vai emparellado ó crecemento demográfico das comunidades rurais e o inzamento dos muíños nos nosos ríos e regatos.

A falla de documentación, é unha constante na historia dos nosos muíños, que como outros moitos bens de comunidades réxense por leis consuetudinarias, este vacío documental dificulta a determinación de datas exactas, sendo as referencias mais firmes as datas dos cupos de bens nas particións de herdanzas. Nun aforo de bens pertencentes a D. Fernando de la Rúa Freire, que foi cura párroco de San Martiño de Bueu, aparecen referencias a muíños de Bueu con data de 1.680, sendo estas as mais antigas atopadas.

No Interrogatorio do Marqués de Ensenada (1.752) pregunta 14 "Molinos harineros", referente o concello de Bueu di:

Bon: 8, Bueu San Martiño: 37, Cela Santa María: 43

Un número que coincide cos inventariados a día de hoxe, pois temos constancia de que algúns desapareceron, dende aquelas datas.

O Dicionario Geográfico de Pascual Madoz, (1.846), loxicamente mais impreciso co Interrogatorio de Ensenada, o facer a descrición industrial dos concellos do Morrazo; o referirse a Cangas, Marín, Moaña, e Vilaboa, fala de "... *muchos molinos harineros...* ", soamente o falar de Bueu nomea "... *9 molinos harineros...* ". Na descrición por parroquias, anque sen axustarse a realidade, e un pouco mais preciso, pero para Bueu cita solo como parroquia con muíños Santa María de Cela, con 8 muíños.

MUIÑO

Con este nome referímonos a construción que comprende todo o conxunto.

Son unhas construcións pequenas de 6 a 7 metros de largo e de 3 a 5 de ancho. Construídos en perpiañ o ou mampostería con paredes de ata 65 centímetros de grosso, normalmente dunha sola planta. Non se considera planta esa cavidade soterrada con saída o río chamada bodega. O tellado dunha sola pendente e tella do pais. Porta de entrada dunha sola folla e case sempre situada nun dos lados curtos da construción, pegada a porta, e a unha altura mais menos de metro e medio, todos os muíños presentan unha pedra saínte en meseta para pousar o saco, -pouso, pousadoiro-.

Nunha das paredes unha pequena fiestra, que non soe ser mais que a falla dunha pedra na parede.

Nestes muíños non se da a circunstancia de que sexan a vez vivenda do muiñeiro, anque algúns, moi poucos, sufriron certa transformación e foron adaptados para este mester.

Nos ríos e regatos de Bueu, aténdonos o xeito de producir a forza da auga para mover o muíño, atopámonos con tres tipos: Muíño de cubo vertical, muíño de cubo inclinado e muíño de canle.

Os muíños de cubo, levan este recipiente que almacena a auga e que logo sae con presión pola sateira e produce o movemento do reducio.

No muíño de canle, o chegar a auga o muíño, provócanlle unha baixada súpeta para que colla velocidade, e é a velocidade da auga a que xera o movemento do reducio.

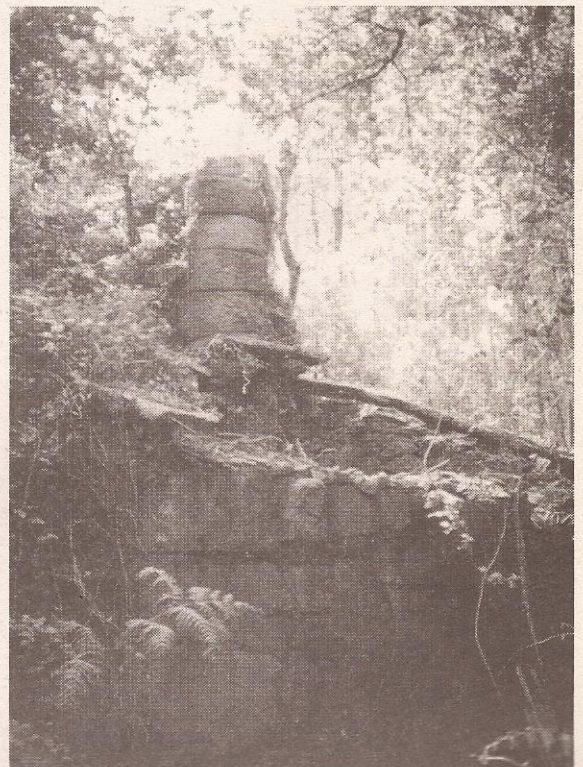
LEXICOGRAFÍA DO MUIÑO

DENOMINACIÓN DE CADA UNHA DAS PARTES

1. RIEIRO, Ponte, Porca
2. PENAS, Concas
3. BODEGA, Cabouco, Ortego, Sarteo, Sartén
4. REDUCIO, Rodicio
5. TOUZO, Regatón, Vara, Arbo, Troulo, Touce
6. GRELO, Aguillón, Poreo, Peaña
7. OBRADEIRA, Porca, Ovo, Ra
8. PARADEIRA, Paradoiro, Billa, Enfesta, Espeteira, Pechadoiro
9. SATEIRA, Bucil, Canela, Billote, Canal
10. MORDAZA
11. CUBO
12. CRUCETA, Aliviadoiro
13. GARDAPO
14. TREMIÑADO
15. PE, Moadabaixo, Pedrafixa
16. MÓO, Móa, Capa, Volandeira
17. CACAREXO, Traque, Tinsidoiro, Tarabelo
18. BUXA
19. OLLO
20. LOBETE, Barrón, Levante, Veo, Lobeto
21. SEGURELLA, Segorella, Seborella
22. QUENLLA, Caneta, Odella, Cangalleira
23. MUEGA, Moega, Tamaia
24. PARADELPIA, Complemento co número 8
25. CANIZO, Gradicela, Gradeillo, Grade
26. CANLE
27. VARA
- 28.

(...) - Número que o sinala no esquema do muíño.

NOTA.- O nome que aparece en maiúsculas e o que ten en Bueu, e será o de referencia.

Muíño das Ánimas. Bon. Beluso

**DESCRINCIÓN DAS PARTES
E PEZAS DO MUÍÑO**

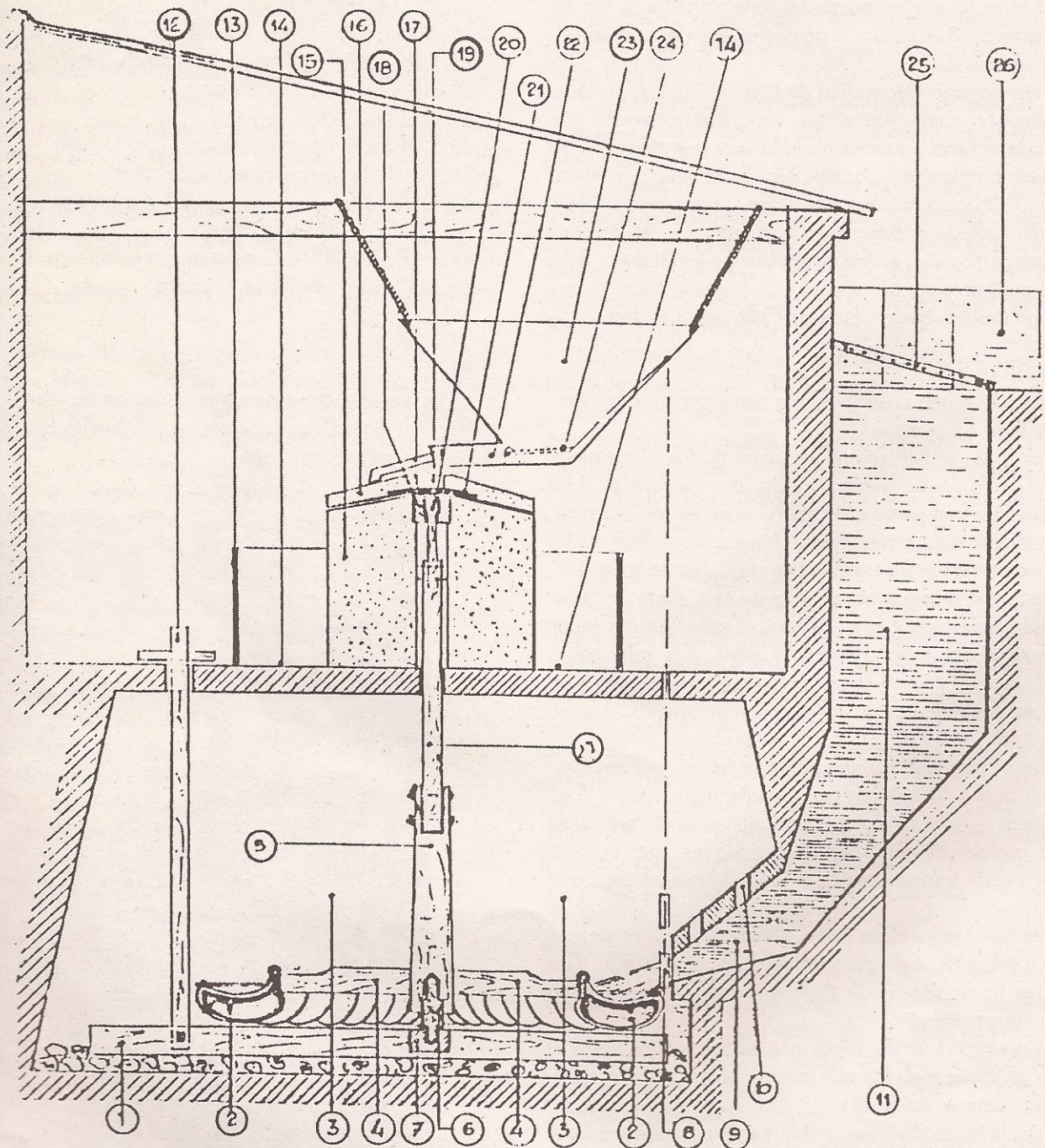
1.- RIEIRO Recibe este nome unha peza de madeira de 15 a 20 cm. de gordo, xeralmente de carballo, que vai na bodega do muíño e fai de coxinete do eixo de reducio. Esta peza atravesa a bodega, asentada no leito do río e calzado con croios, de aí toma o nome co que se coñece en Bueu. É a peza mais baixa do muíño, no medio leva incrustada a obradeira, e nun dos extremos vai xunguida a cruceta.

2.- PENAS As penas son unha parte do conxunto do

reducio, son pezas de ferro fundido en forma de cazoletas, e van suxeitas o armazón por un aro de ferro. Reciben a auga que chega con forza a bodega e fai mover o muíño. Non tódolos reducios teñen o mesmo número de penas, varean de 20 a 25.

3.-BODEGA Tódolos muíños están a beira dos ríos en terreos costaneiros, e como dicíamos o describir a construción, ademais da planta principal, teñen unha cativa cavidade, aberta o río, como unha cova de 1,50 m. de ancho por 1,50 m. de alto e 2,00 m. de fondo, medidas

ESQUEMA XERAL DO MUÍÑO

Detalle en sección

xerais e aproximadas porque hai diferencias de muíño a muíño.

Na bodega vai o rieiro, o reducio con tódalas pezas que o compoñen, a obradeira, o grilo, o touzo, a vara, a sateira e parte do arteluxio da paradeira, nunha palabra na bodega esta o motor do muíño.

4.- REDUCIO É unha das pezas fundamentais no aparello do muíño, e a roda motriz. Feito en ferro fundido, fórmalo unha, forte armazón de ferro con un ollo hexagonal para encastrar o touzo, este ollo vai xunguido por seis radios a un fiarte aro de ferro o que van aparafasadas as penas. A determinada posición das penas no reducio fai que este sempre xire en sentido contrario as agallas do reloxo.

Para que o muíño traballe ben, o reducio ten que estar ben nivelado e aplomado sobre o rieiro, coidar moito a posición para que a auga o saír con forza da sateira ou da canle pete ben nas penas. Para conseguilo, metese unha vara ben dereita polo bucil da sateira, e diríxese a dirección de esta vara o medio da pena e perfectamente perpendicular, tendo xa nivelado o reducio, móvese a inclinación da sateira ata acadar a posición correcta. Deste xeito aproveítase plenamente a forza da auga e o muíño anda ben e rende na moenda.

A xeneralidade dos muíños teñen o reducio de ferro fundido, mais hai algúns que o tiveron de madeira, nos muíños de Bueu solo o muíño de Avical, en Bon, tivo reducio de pao.

5.- TOUZO Recibe este nome o primeiro tramo do eixo do reducio, soe ser de madeira de carballo, de aí toma o nome. No extremo baixo do touzo vai incrustado o grilo, e no alto esta unido a vara por unhas argolas de ferro apertadas con cuñas de madeira.

6.- GRELO É unha pequena peza de ferro de 10 a 15 cm. de longo, tendo no centro forma de dado, para evitar que o touzo, no que vai incrustado, xire nel. Os extremos acaban en punta, e un deles apoiase na obradeira sobre, a que xira, o outro vai metido no touzo. Cando polo uso un dos extremos gastase e deformase, sacase, dásele a volta e apoiase no outro extremo. Algúns muíños tiñan por grilo un croio de pedra moi pulido; en estes casos tamén a obradeira era de pedra. Nos muíños de Bueu non se dá este caso.

7.- OBRADERA É un dado de ferro de 5 ou 6 cm. de lado, que vai incrustada no medio do rieiro. Esta peza no centro de cada cara ten unha muesca para facilitar o apio do grilo que xira sobre ela. Cando se deforma unha das caras e produce mal rodamento do grilo, e con el, todo o eixo de muíño, sácase e ponse outra das caras en bo estado, ata esgotar as seis. O mesmo que o grilo algúns muíños teñen esta peza de pedra.

8.- PARADEIRA Nome que recibe o arteluxio montado para parar o muíño.

Hai varias formas de parar o muíño, a mais sinxela e común, e baixar a móa ata que quede completamente pouzada no pé, deste xeito a auga non ten forza suficiente para vencer o rozamento das dúas pedras e o muíño para, pero este método ocasiona o ter que estar presente no muíño no intre que se esgota o gran, porque se non o muíño anda en van, con risco de romper.

Para salvar esta dificultade algúns muíños teñen montado un sistema que ó para, o faltarlle gran.

Este sistema de parada ten variedades de montaxe, describimos un dos mais frecuentes.

Dentro da muela -(23)- leva unha trampuña que se move sobre un eixo -(24)-. Cando a muela está cargada, co peso do gran, baixa a trampuña e tira do barazo do que pende a paradeira situándoa por encima da saída da auga, que sae ben dirixida as penas. Cando queda pouco gran na muela a paradeira situada na bodega pesa mais e baixa ata situarse diante da saída da auga, que o tropezar na pá espállase e non se dirixe con forza as penas e o muíño para, e non chega a andar en van.

Outros muíños non teñen o sistema da trampuña na muela, pero si teñen a paradeira na bodega, e mediante unha vara, desde o tremiñado soben e baixan a pá. Claro está, que este sistema non impide que o muíño ande en van, se o rematar o gran non chegou o muiñeiro para paralo.

Nos muíños de canle, tamén se para desde dentro con outro sistema de paradeira ou pá. En estes casos trátase de interromper a circulación da auga pola canle, normalmente introducindo unha lingüeta que fai rebordar a auga.

Era frecuente escoitar a expresión de: "...están a paá.", referíndose a unha tenda, as regateiras na praza, ou a calquera, que esté a vender e que ninguén se lle acerque a comprar, ou que a venta sexa pouca. A expresión e clara no seu significado, "**están paradas**", e o orixe tamén. O muíño está a paá cando ten a paradeira posta e non traballa.

9.- SATEIRA É un armazón de madeira de pino con forma de tronco de pirámide, que se instala coa parte estreita dirixida as penas do reducio. A táboa de arriba, chamada lingüeta, non vai cravada e pode desprazarse arriba e a baixo co fin de regular a apertura da saída da auga. No verán, cando o río leva pouca auga cerrase para que se acumule no cubo e tería presión. A trabazón das táboas laterais coa lingüeta faise con unhas mordazas tamén de madeira.

A sateira vai cerrando o cubo, que xa de por si, embúndase ata rematar do tamaño da parte ancha da sateira, donde se axusta ésta, de xeito que a auga soio poida saír pola parte estreita,

10.- MORDAZAS Son unhas pezas de madeira con unhas muescas co mesmo ángulo de estreitamento que a sateira en determinados puntos, nos que se axustan apertando as táboas laterais para que a lingüeta non se mova coa presión da auga.

11.-CUBO Con este nome coñécese ó depósito que teñen os muíños para xuntar a auga para que salga con presión pola boca da sateira e faga mover o muíño.

O cubo pode ser de dúas formas: Vertical, rematando no fondo nun bucil inclinado e cerrándose cara a a sateira, ou inclinado desde arriba estreitándose o final para rematar na sateira. As medidas son moi variables de uns muíños a outros, pódese estimar que as capacidades oscilan entre 3 e 5 m³.

Os muíños de canle non levan cubo.

12.-CRUCETA Ata agora, todas as partes e pezas que se foron describindo, estaban na bodega ou fora como o

cubo. A cruceta xa está parte dela na planta do muíño, no tremiñado. A cruceta e unha peza de madeira que baixa desde o treimiñado ata un extremo do rieiro, o que vai unido. No tremiño leva unha peza en cruz, -de aí o nome-. Con unha panca de ferro ou de pao, pinzando na peza en cruz, erguemos o extremo do rieiro a que está unida, e obrigase a subir todo o eixo do muíño, separando a móo do pé, -desaferimos o muíños-, que deixar de rozar as pedras e ponse en marcha. A cruceta ten unha dobre función, aferir ou desaferir o muíño, e calzando con cuñas regular a separación entre as móos, regular acalidade da moenda que se quere.

13.- GARDAPÓ Chámase así, a parede de un metro de altura, que separa a entrada do muíño do tremiñado, e evita que a fariña se estenda por todo o muíño.

14.- TREMIÑADO É a parte do muíño onde están as móos e a muela para botar o gran i é onde cae a fariña. Noutros muíños mais grandes, no tremiñado levan unha especie de tarima que se ergue do chan e é a que recibe a fariña o saír das móos. Nestes muíños patarelos a fariña cae directamente no chan.

15.- PE O pé é un cilindro de pedra de 1,2 m. de diámetro, pouco mais ou menos, pois como todo, varia de uns muíños a outros, o mesmo que a altura. Está asentado no medio do tremiñado sobre a lousa que fan de teito da bodega, el mesmo fai de teito. A cara que superior, a que frega coa móo, ten unha pequena inclinación cara a fora, facéndoa lixeiramente convexa para axudar a saída da fariña. Está furado polo medio que é por onde pasa o lobete e a 15 cm. da cara de arriba este furado ensanchase para admitir a buxa.

16.- MÓO A móo, é a pedra do muíño que xira, e co seu movemento, o rozar co pé, tritura o gran e faino fariña.

Ten o mesmo diámetro que o pé, e mesmamente un furado no centro denominado "**ollo**", noutras zonas chámanlle "**tragante**", por ser por onde entra o gran. A cara da móo que fregas co pé, ten un certo xeito cono facendo o "**moente**", que leva a mesma inclinación que o pé, sendo o aparellamento perfecto o muíño traballa espallando a fariña por igual en todo arredor.

No medio da cara conca, a ambos lados do ollo, ten unhas muescas onde encaixa a "**segurella**", - caixa da segurella -.

As pedras do muíño teñen que ser duras, para que o rozamento non as desfaga. No Morrazo collíanse nas canteiras dos Avelaires en Bueu, e nas de San Lourenzo en Domaio. Outras canteiras preto de Bucu, e de boa pedra para móos eran as dos montes de Nogueira en Mosteiro. En Xebe, terra de grandes canteiros, eran moi boas pedras para muíños as do Guteiro de Gondar, en Chan de Cesteiras. Referencias dadas por o canteiro Honorio Sanmartín Fontán, natural de Xebe.

17.-CACAREXO É un pao cava-

do que por un extremo vai xunguido a quenlla por un eixo que lle permite un certo movemento, e o outro extremo peta na móo, que pola aspereza da pedra o xirar transmite un vibratorio a quenlla e fai saír o gran.

18.-BUYA Peza de madeira encastada na parte alta do pé. Furada polo centro por onde pasa o lobete. Ten a función de axustar ben co lobete para que a fariña non se vaia o río. O mellor pao para esta peza e de oliveira, pero tamén se tan de buxo e de pao de figueira.

19.-OLLO É o furado que vai no medio da máo, onde cae o gran. Cando o muíño moe mal e xunta o gran no ollo, dixese que "moe para o ollo".

20.-LOBETE O lobete é o último tramo do eixo do reducio. É unha peza de ferro de 50 cm. de longo, plana no tramo que vai acuñada na vara, e o extremo superior ten forma cilíndrica que é a que axusta na buxa, a que atravesa, remata nun dado rectangular no que está encastada a segurella.

O lobete como o resto do eixo de reducio, levanta ou baixa a móo nas operacións de regular a moenda, e parar e botar a andar o muíño, de aí toma o nome de levante que e outra das súas denominacións.

21.-SEGURELLA Como o nome quere indicar e unha peza de ferro sobre a que se asenta a móo e a suxeita para que no se desprace o xirar. Ten 35 cm. de longo por 7 cm, de ancho, encastada no dado de rectangular en que remata o lobete. Sobre a segurella encaixa a móo cos rebaixes que ten a medida.

22.- QUENLLA Canal que sitúa o gran na vertical do ollo da móo. Suxeita a muela por un eixo que lle permite un movemento de arriba a baixo, leva unha corredera con varios furados cos que se regula a inclinación, e, en consecuencia, a caída de gran no muíño. En moitas muelas a quenlla non ten ese movemento independente da propia muela, e cando se quere dar mais inclinación para que salga mais gran, hai que inclinar toda a muela.

23.-MUEGA Recipiente onde se verte o gran a mocr. Ten forma de tolviña vertendo na quenlla cando e peza independente, ou rematando con ela cando están nunha sola peza. Ten un tamaño de 75 cm. de lado na boca, e de

10 a 15 cm. na saída. Vai colgada dunha viga encima da móo.

Dentro da muela, vai parte do aparato para parar o muíño cando remata o gran.

24.-TRAMPEÑA DA PARADEIRA Simple táboa no fondo da muela que con un sistema de poleas acciona a paradeira da bodega según o gran que hai na muela.

25.-CANIZO E un simple enreixado de paos, bastante mestos, que se pon na entrada do cubo para evitar que entren nel obxectos que poidan atoar a sateira. Cando a sateira se atoa, da gran traballo.

26.-CANLE En moitos muíños, para levar a auga desde o río o cubo, vai por una presa feita no propio terreo, pero en outros, de mais difícil asenta-

mento hai que construír unha canle de pedra, e a veces levantar un muro de soporte, de varios metros de altura.

Definir o muíño, dicíamos que podía ser de canle ou de cubo. Pode parecer que caemos en contradición o falar de canle que leva a auga o cubo, mais non é así. Hai muíños que teñen a canle de pedra que leva a auga ata o cubo, pero como o cubo existe encadrámoslos nos de "cubo". Os muíños de canle son os que non teñen cubo, e a auga báina por unha canle ata a bodega.

Pode darse a circunstancia de un muíño de canle o que a auga lle chega por unha presa.

27-VARA É o tramo central, articulado, do eixo que une o reducio coa móo, situado entre o lobete e o touzo o que vai unido por unhas argolas de ferro acuñaadas. Que este tramo sexa articulado danos a posibilidade de desmontar o reducio.

OS MUÍÑOS COMO BENS DE COMUNIDADES

A maior parte dos muíños de Bucu son de "*herdeiros*", quere isto dicir, que son varios os propietarios.

A propiedade do muíño médesse en días ou horas de moenda en un período de dúas semanas, deixando libres os sábados para o mantemento. Un propietario pode ter un día e unha noite, - 24 horas - cada 15 días, pode ter mais, pero tamén hai outros que solo teñen 12 ou 6 horas, máxima partición permitida.

Cada muíño tiña un día para desprazar o día da moenda, de tal xeito que o propietario que este ano moera o luns, no ano seguinte correspóndelle moer o martes, e en ese orden desprázanse os demais. O que lle tocaba o muíño o domingo tiña dereito a aproveitar as horas que quedaran libres o sábado despois das tarefas de mantemento.

Nos casos de partición do día de moenda en horas de propiedade, o que lle tocara as doce horas de día, na quincena seguinte tocáballe de noite, de oito do serán a oito da mañá. Esta maneira de repartir o tempo de moenda perseguía que no verán non se prexudicara sempre o mesmo propietario, porque como estes ríos son de pouca auga durante o día dedicase a regar as veigas de millo e non se moe.

Estes muíños de herdeiros tiñan unha sola chave que era depositada nun "**posto**", procurábase que estivese preto do muíño, pero sobre todo que fora unha de esas casas que sempre hai xente nela, unha taberna ou cousa así. Cando tocaba a moer íase a recoller a chave o posto, si non quedaras de acordo co que moera antes para recoller o acabar o teu tempo de moenda levábase a chave o posto. O compartir o muíño obrigaba a un acercamento e a unha relación entre aqueles veciños comunitarios, cumprindo o muíño unha función social importante.

Os gastos de mantemento repartíanse por horas de moenda de cada propietario, pagando proporcionalmente.

Os muíños que non son de herdeiros, moitas veces, o dono, explótao como oficio de muiñeiro e decíaselle que era un muíño de "**maquía**".

MAQUÍA, e o imposto que cobra o muiñeiro por facer o traballo, e que pode ser en cartos ou en fariña.

MANTEMENTO DO MUÍÑO

O muíño como toda máquina require os seus coidados. Nos muíños de herdeiros teñen asinado o sábado para este mester. As pezas do muíño que mais coidados requiren son a móo e o pé, porque co uso perden aspereza e quedalles restos de fariña pegados poñéndose lisas. Cando isto pasa o muíño non vai ben e non bota a fariña clara, fai unha pasta entre a móo e o pé, en este intre díxese que esta "embolado", e un aviso de que hai que picalo.

Estes muíños patarelos, como son pequenos e as móos relativamente manexables, non teñen ningún aparello para desmontar a móo. Para picalos como hai que desmontar a móo, procedese de seguinte forma. Coa cruceta levantase a móo todo o que se poida ata que se poida meter o ferro entre a móo e o pé, axudándose de cuñas vaise erguendo a móo ata desmontala da segurella. Feito isto, vaise desprazando ata quitala de encima do pé e deixala en condicións de poder picar con comodidade a cara que frega no pé. Con un pico muiñeiro picase completamente toda a superficie de roce. Esta labor, anque sinxela, hai que facela con certa mestría para que quede un bo punto de aspereza. Co pé, que xa quedou descuberto o apartarlle a móo, picase o mesmo. O rematar con unha vasoira bárense moi ben as areas e procedemos a montar a móo recostándoa sobre o pé, vaise desprazando ata conseguir encaixar as muescas na segurella.

Outra parte do muíño que require coidados importantes e o reducio con tódalas pezas que hai na bodega. De cando en vez débese repasar como están os croios que calzan o rieiro, hai que coidar que o reducio este nivelado. Cando a obradeira se gasta, sácase e ponse outra das seis caras que este en bo uso, o grilo si esta gastado e non asenta na obradeira, hai que proceder a poñerlle a outra punta se non foi usada.

Para todas estas operacións de cambiar o grilo e a obradeira ou poñer ben o rieiro; hai que desmontar o reducio, que require desmontar a móo primeiro, logo separase a vara do touzo e xa queda libre o reducio para ser manexado con certa comodidade.

A sateira é outro elemento do muíño que hai que vixiar; que non perda auga polos lados e que o chorro que sae esté ben dirixido as penas, controlar as mordazas e que a apertura da lingüeta e a conveniente.

Moi de tarde en tarde hai que cambiarlle a buxa, labor que tamén require desmontar a móo e o reducio, porque hai que quitar o lobete, e desde abaixo golpeala para que salga para arriba.

A MOENDA

Coñecidas as pezas do muíño polo seu nome, o funcionamento, coidados que hai que prestarlle e normas polas que se rexe, enfrontamento a facer unha moenda.

No día antes de tocamos a moer, enchemos os cestos de vimbios de espigas e debullámolas, botamos o gran nos foles, non sen antes medilo coa "**cunca**", - cesto de vimbios que leva dous quilos.

As oito da mañá vamos para o muíño pasando antes polo posto a coller a chave. Chegados, vemos se o cubo está cheo de auga e si esta ven pola presa ou canle con normalidade. Si ase non fora procuramos botala para dentro.

O estar o cubo cheo botamos o muíño a moer, non sen antes varrer o tremiñado coa vasoira do muíño, pois sempre quedan restos de sucidade que caen do tellado ou dos ratos. Limpo o tremiñado, tapamos coa vasoira o pase da muela a quenlla e libramos os foles de gran na muela ata enchela. A muela pode levar dous ferrados de gran de millo, trinta e dúas cuncas.

Tendo o cubo cheo de auga e a muela cargada de gran solo nos queda botar e moer.

Se o muíño ten paradeira, o encher a muela de gran, xa deixa libre a saída da auga e move-se o muíño. Se non ten paradeira, e éste apéase pousando a móo completamente no pé, temos que desañerilo levantando a cruceta co calcoiro, que a súa vez levanta a móo, que se pon en movemento. O andar o muíño regulamos a inclinación da quenlla para que caía no ollo o gran que nos interese, esperamos a que salga a primeira fariña para elixir a moenda. A maneira que vai saíndo a fariña xuntámola para ir tentando a moenda, que regulamos subindo ou baixando a móo. Elixido o punto de moenda, esperamos un pouquiño a que volva a xuntar fariña e volvemos a tentar, entrementes xa estivemos poñendo o dorso da man de xeito que o saír a fariña petase nel, pois por este tacto xa coñeciamos como iba quedando, Cando toda queda o noso gusto pechamos a porta e marchamos, o muíño queda solo facendo o seu traballo.

O haber tanta diferenza na capacidade dos cubos, presión de auga, tamaño dos reducios e diámetro de móos, hai tamén diferenza do rendemento de moenda, ata unha diferenza de catro a oito cuncas hora. Nembargantes coñecendo o rendemento do muíño sabemos a que hora hai que ir a recoller a fariña, porque si o muíño non ten aparello de paradeira anda en van e pode romper.

O tomar o muíño para recoller a fariña, levamos unha saquetiña de centeo, que moemos despois do millo, para que mesturado coa fariña milla facer un bo pan de boroa.

Si o muíño acabou de moer hai que ter en conta que sempre queda un pouco de gran na quenlla, e na muela si ten paradeira. Apuramos este resto de gran, e metendo a vasoira no ollo xirándoa no sentido do muíño para acabar de moer o resto que quede no ollo. Entre tanto vamos varrendo o tremiñado e metendo a fariña no fol, non sen antes aproveitar unha saquetifia de "olio", - a fariña mais miudiña que queda pegada o pé - para facer unhas papas ou filloas.

Rematado de moer o millo e limpo o tremiñado moemos o centeo, regulando previamente a distancia entre móos.

RÍO DO BISPO

Este río, que nace la ladeira este do monte da Esculca, no paraxe de Bouza da Cova, baixa pola ladeira este de Bueu ata o fondo do val, paraxe de Río do Bispo, onde se une co regato que ven da Portela. En este punto cambia de dirección marchando cara o norte, atravesando por o medio o val central de Bueu, buscando a praia da Banda do Río. No primeiro tramo, dende o nacemento, tamén é coñecido como río de Ermelo, e como río Frade, - non hai que esquecer que en Ermelo había un mosteiro, mais a baixo como río do Canudo, noutros tramos recibe outros

nomes.

E o río mais importante de Bueu, polo caudal, por o numero de muíños asentados a súa beira, e pola superficie de terras de labor que tiña que regar.

As presas de rego alcanzaban a cerca de un quilometro do río. Testemuño de este extraordinario aproveitamento de auga témolo aínda hoxe nas presas que, desde o nacemento, a un e outro lado do río, arrancan cada cen ou cento cincuenta metros, regando e cubrindo de verdor as ladeira que forman a conca do río.

Durante a maior parte do ano a auga deste río destínase para os muíños e o sábado para os campos dedicados a pradería, e dicir, no cultivados. A partir de mediados de xuño, sobre todo nas leiras de parte alta de Meiro e a Cacula, empezábase a regar o millo, a si que de sete da mañá a sete da tarde os muíños non moían e regábase o millo. En estas presas altas, estamos referíndonos, as comprendidas entre a Golbada e o Canudo, a auga era do mais madrugador. íase o río conducíase a auga, e no punto de desviación espichábase un ramo verde, que indicaba que a auga estaba en rego. As presas que arrancaban do Canudo, tanto a que marchaba para o Costado e a Devesa, como a que regaba a ladeira da Graña nos paraxes de Regodauga, Morada, Reis, etc., por ser moito mais grande a superficie a regar, a auga estaba regulamentada, baixo leis consuetudinarias, pero regulamentada.

De mediados de xuño ata o once de xulio, día de San Bieito, os levadores que querían regar, aparecían no río moi de madrugada, de cinco a seis da mañá, cortábanlle a auga ós muíños e conducíana para regar, eran frecuentes as disputas cos muiñeiros que protestaban porque lle quitaban a auga moi cedo. Este dereito adquiríase por presenza, ase que en anos de sequía había familias que se turnaban a durmir no río, o pe da presa, para manter o dereito a usar esta auga de madrugada. Coñeciase baixo a expresión de: "levar a mañanada" por un tempo comprendido desde que se cortaba no muíño ata as nove da mañá. O tempo desde as nove da mañá as sete da tarde, hora en que a auga tomaba os muiños, eradistribuido da seguinte forma:

As persoas que quixeran facer uso da auga para regar, concentrábanse as sete da mañá, nun punto convido preto do río, normalmente era no cruce de Regodauga, e repartían ese tempo, de nove de mañá a sete da tarde entre os presentes, facéndolle unha parte, como si estivera presente, o que levara a mañanada. Empezábase a distribución por os presentes que a finca coincidira na presa que estaba regando coa mañanada, e si había que desvíala para outra presa de rego, separábase do reparto, o tempo que se calculase necesario para que a auga recorrese ese tramo de desviación ata a finca do primeiro regante deste novo álveo. Así as veces que fora necesario. Este sistema, como xa, dixemos, rexía ata o día de San Bieito. O día de San Bieito a auga do Canudo entraba en "tanda". Esto quería dicir, que cada finca de estas ladeiras e paraxes mencionados, tiña un día, unha hora e un tempo determinado para regar.

Cada "pago", un día por semana, comezaban coa mañanada, e podía corresponderlle empezar a finca que na presa esta mais afastada do río, ou a mais preta, cambiando cada oito días, e dicir, si esta semana correspondeu

De Santos, da Laxe, da Presa, de Vilas, do Conto, da Focetra, Muíño Novo, do Pombo, De Andrés, da Ardeira, da Mincira, da Lourizana (Hoxe de Ramon Freire), de Mandado.

O seguinte tramo de río, de Trasouto para baixo ata o paraxe de Río do Bispo é outra zona de abundancia de muíños, en corto espacio había doce, na actualidade dous desapareceiron e un esta medio soterrado polas obras de desviación da ponte de Trasouto, na estrada xeral a Cangas. Seguindo descendendo teñen estes nomes: Da Merdeira (Medio soterrado), Alberro, de Cestai, do Merdeiro (Hoxe de Costas), de Costas, da Pedreira, da Fonte, de Chapelado Esqueiro, de Verdeal (hoxe de Constantino).

Do Río de Bispo para baixo, están mais espaciados, antigamente había sete, na actualidade quedan catro: Da Relá (hoxe Beito Martinez), de Cueva, de Massó (Francisco Lorenzo), da Patata. **Total 32 muíños.**

REGATO DO INFIERNO

Este regato nace no paraxe de Foxonaval, parroquia de Santa María de Cela, pasa por o lugar de Río, baixa por Portocarreiro e por o Barranco do Inferno e verte na praia de Agrelo.

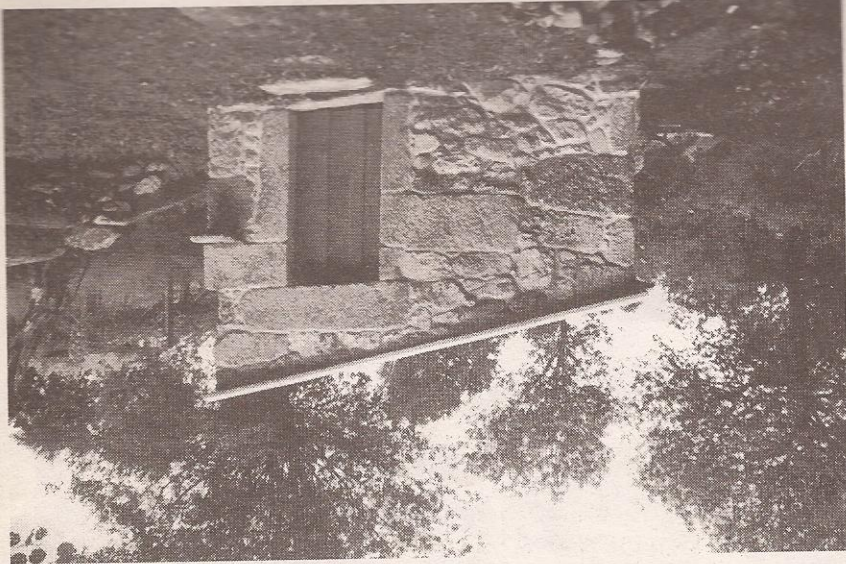
INVENTARIO

Situando os muíños en tramos de río cortados por estradas, temos o primeiro tramo, baixando, entre a estrada do Igrexario o Veloso, cos seguintes muíños: De Lagos, de Freatos, Cova do Boi, do Esqueiro, de Cabanas, de Amoedo, Do Medio, do Batán, de Porto Carreiro.

O segundo tramo desde o camiño veciñal o Tortón para baixo, temos: Da Ponte, da Rabela, de Padróns, do Fontello, do Prado do Río, de Ceara, Muíño Novo, de Sanfrel, Do Inferno, Do Cato, da Maquia. **Total 20 muíños.**

RÍO DA PENA

Nace este río na Devesa Nova, parroquia de Santa María de Cela, baixa pola Pena, Pousada, e Torre, desembocando na praia de Agrelo a poucos metros do regato do Inferno.

Muíño do Tombo. Cela

empezar, na seguinte localidade rematar, orden que se mantina de un ano para outro. A finca que este ano rematou coa última hora no ano seguinte comeza coa primeira.

O día de Santiago de Ermelo, 25 de Xulio, en este río entraba outro réxime de control de auga. Da Golbada para baixo ata o Canudo, non rega ningunha presa, e o levador que estaba regando na presa do Canudo tiña dereito de subir ata a Golbada e botar toda a auga para baixo. Considerábase que eses milleirais das partes altas xa alcanzaran unha madurez que non necesitaban auga, e desfinábase a regar as veigas da parte baixa da ladeira.

Todo este entramado de presas de rego era a vez aproveitado para o desaugadoiro de augas pluviais. Tendo en conta que estamos falando de unha ladeira con importante declive, era necesario coidar este detalle para que, no inverno, as augas non se xuntaran e fixeran dano. Por eso, unha vez o ano, os veciños xuntábanse e ían a arrombar as presas xeral, e durante o ano cada veciño procuraba manter limpas as ramificacions e a súa testeira.

Sistemas parecidos rexían en outros regatos, en algúns, con abundancia de tempo e con mais frecuencia, pero similares.

INVENTARIO

Neste inventario recollelmos os muíños que moeron hai cincuenta anos, aqueles que deixaron de moer hai mais tempo e practicamente non queda nada deles, nos inventáramos, tampouco aqueles, que aínda moendo dentro do período referido, na actualidade están desaparecidos, o nome rexistrado é por o que se coñecía nesas décadas dos anos cincuenta e sesenta, que nuns é o nome, apelido ou alcuno do propietario, -Andrés, Focetra-, outros tomano do paraxe onde están asentados, -Golbada, Cacula- e que no río, - Da Fonte, Da Laxe-. Os que toman o nome do paraxe ou de un accidente xeográfico, son os que o conservan por mais anos e son tamén os que se repiten ríos, e a veces no mesmo río en distintos tramos.

Estes ríos e regatos onde se asentan os nosos muíños, non teñen un nome propio que conserven desde o nacemento a desembocadura, normalmente van tomando nome do paraxe por onde pasan.

No primeiro tramo do río, cerca do nacemento, nada mais cruzar o río a pista forestal que desde a estrada de Ermelo vai a Moaña, atopamos dous muíños, coñecidos como os muíños de Ermelo, o de Arriba e o Abaixo. No paraxe da Golbada, por a parte de arriba do camiño que desde a Cacula sobe a Ermelo, hai outro, coñecido como muíño da Golbada. Na Cacula, preto da estrada que vai do Outeiro a Meiro, tamén por a parte de arriba temos o muíño da Cacula, e para a parte de abaixo desta mesma estrada o da Freixa. Dende o Canudo ata a estrada xeral a Cangas, é o punto de río de mais concentración de muíños, en un tramo de escasamente cincocentos metros, asentanse trece muíños, descendendo coñecemos por os seguintes nomes:

INVENTARIO

En este río descendendo atopamos os seguintes muíños: Da Maquia, do Esqueiro, Do Patrón, de González, das Lobeiras, da Ponte, do Salgueiro, do Pazo, do Corzo, de Xoán, do Cubo Novo, do Cubo Vello, da Fonte, de Pelonai, o Pequeno, do Escribano, do Mouro, da Torre, do Tombo. **Dezanove muíños.**

REGATO DE NOCEDA

A parroquia de Santa María de Beluso e a mais escasa en auga e en muíños, soamente no regato de Noceda, en Bon, atopamos muíños.

INVENTARIO

Había sete, pero na actualidade quedan tres. Muíño de Avical, do Cura, e de Rebutóns.

De todos os muíños nomeados neste inventario, o muíño de Avical merece especial mención.

Este muíño é o único con cubo circular, como un pozo, e os aros son de pedra. Sorprende a altura de cubo que sobresaie por encima do tellado alcanzando unha altura de nove metros desde o peitoril a bodega. Ten unha preciosa canle para levar a auga, e na parede que da o río, presenta dúas esculturas de bustos, un de home e outra de muller.

CONCLUSIÓN

Se describimos tan de miúdo, os ríos, as presas, o sistema de rego, os muíños, as pezas do muíño e as costumes de uso, é porque queremos concienciar que a perda de un muíño, no é soamente unha construción que se derruba e desaparece. É moito mais. **E VIDA.**

Nos herdamos dos nosos devanceiros uns bens, unha cultura, un réxime de vida, tradicións, folclore, un léxico aplicado a estes aparellos, leis consuetudinarias moi respetadas para a vivencia en comunidade, disfrutando de bens naturais, comúns a todos, como a auga de ríos e regatos, as presas os camiños, etc., e temos a obriga de transmitirlo os nosos vindeiros.

Artrastrados pola industria deixamos o campo, pola comodidade dos muíños eléctricos, abandonamos os de auga, abandonamos as presas, abandonamos os camiños.

INDA ESTAMOS A TEMPO. NON ROMPAMOS O VINCULO

Muíño de Frián ou Avical ou das Ánimas. Beluso.

OS CANTARES

O muiño esta presente no folclore galego, e serve de fondo para cantigas e adiviñas. Moitas das expresións da nosa picaresca, artellanse a seu carón, a miudo atopamos nelas citas de desengaños, agradecementos, canciós de berce, etc. Outras e pé de historias tristes, pois o umbrio dos paraxes, a soledade, a noite, ... presdentan marco propicio para vinganzas por cobizos de bens ou de amores.

Rosalía, musa das nosas xentes, campos e costumes, ten nos Cantares Galegos, unha fermosa alusión o muiño, pintándonos un cadro de alegría, esparcemento e amores.

Non hai sitiño
Que mais me agrade
Que aquel muiño
Dos castañares

Non cabe en este extracto recoller a grande cantidade de cantigas alusivas o muiño, pero si vamos a recoller uns versos de un antigo muiñeiro, descriptivos do muiño, da súa laboura e do oficio. Aqueles que temos vivencias do muiño, o leelos, non podemos evitar o sorriso, polas lembranzas que nos trae.

O MUIÑO

Catro paredes de rebos
Con xeito de unha auga soa
Dentro ten o tremiñado,
Co pé e a móo que roda.

Na bodega está o reducio;
I a auga que sae do cubo
apertada da sateira,
faino dar voltas e voltas,
porque ten xeito de embudo.

Da mueja vai saíndo o gran,
retembrando o cacarexo;
y o redor do pé caíndo
a fariña co pelexo.

Cando o millo está moido
bárrese o terminado,
a fariña vai para o fol
e hai que saber calcalo.

Só se calca nos lados,
polo medio nin migallo;
ten que quedar para o muiñeiro
a maquía, o seu traballo.

O pé e tamén a móo
Cada oito días picalo,
Que si o gran e verdellón
Pode quedar embolado.

No verán, si hai pouca auga
hai que durmir no muiño,
por fora do tremiñado,
deitado en follas de millo.

Os ratos no tremiñado
fan buratos para roer,
pois Deus, que o mundo fixo
mandou a todos manter.

Non é moi bo de levar
o ter que ser Muiñeiro,
se o millo non acrecenta
nunca podes ter diñeiro.

Hai unha copla moi vella
adicada os muiñeiros,
i eu que tamén o fun
Voulla deixar os vindeiros,
anque outros rouban mais
e van para o Ceo dereitos.

**"Non queiras ser muiñeiro
nin varrer o tremiñado,
porque ala no outro mundo
piden conta do roubado."**